

Försvarsforskningens reformteknokrater

JENNY ANDERSSON*

Uppsala universitet

Eric Bergelin, *Planeringsforskningens genombrott: Försvarets forskningsanstalt och det globala kalla krigets planeringsexperten*, Acta Universitatis Upsalensis, Studia Historica Upsaliensia (Uppsala: Uppsala Universitet 2023). 293 s.

Eric Bergelins avhandling, *Planeringsforskningens genombrott. Försvarets forskningsanstalt och det globala kalla krigets planeringsexperten* (Historiska institutionen, Uppsala universitet) är en empiriskt noggrann och gedigen forskningsprodukt som behandlar den särskilda försvarsplanering som växte fram vid försvarets forskningsanstalt, FOA, under perioden 1940–1970. Avhandlingen tar sin utgångspunkt efter andra världskriget, när försvarsforskningen och den därmed sammanhängande försvarsplaneringen låg i sin linda, och avslutas vid 1960-talets slut, när försvarsforskningen utvecklats till att bli ett särskilt planeringsfält med ett antal metodiker som kom att användas inom mycket bredare områden än enskild försvarsplanering. Detta beskrivs i avhandlingen som ett kunskapsgenombrott, med hänvisning till forskningsfältet kunskapshistoria. 1969 presenterade försvarsdepartementet ett nytt system för försvarsplanering – det så kallade FPE, ett system som Bergelin aldrig riktigt förklarar i avhandlingen. Detta utgick enligt Bergelins analys från vetenskapligt skolade civila experter (inte militärer), och det skulle förutse de militära myndigheternas behov under en längre tidsperiod. Införandet av FPE försköt därmed försvarsplaneringens tidigare fokus på det ögonblickliga anfallet. Avhandlingen beskriver den utveckling som skedde i och med att FPE blev en försvarsstrategisk metod eller operationell teknik, som från att handla om försvarsstrategisk planering kom att appliceras på planeringsproblem i sig själva, och i sista hand på planeringen som område och aktivitet inklusive en mycket bredare forskningspolitisk problematik.

* Professor i idéhistoria; fakultetsopponent.

Avhandlingen beskriver två skiften inom försvarsplaneringen från 1940-talet och framåt. Det första av dessa är att försvarsplaneringen bröt med ett militärstrategiskt och militärhistoriskt arv kring krigskonsten för att istället bygga på en ny framtidsinriktad syntetisk rationalitet i den så kallade operationsanalysen. Detta kan man se som en tydlig parallell till en amerikansk utveckling där nya beslutsteorier kom att prägla strategisk planering – något det finns ett viktigt forskningsläge om. En utgångspunkt här är att FOA och särskilt FOAs planeringsavdelning, FOA P, var betydelsefullt. Detta har tidigare forskning många gånger pekat på, och avhandlingens stora värde ligger i att den är den första ingående studie av FOA och FOA P vi besitter. Bergelin beskriver FOA P som en nod i en global cirkulation av planeringsmodeller inom ramen för operationsanalysen. Den senare är svårstuderad, och avhandlingen begår sannolikt ett misstag i att hantera operationsanalys som ett sammanhållet fält och en metod. Operationsanalysen växte i grunden fram som analysen av föremåls eller fordons rörelse i ett givet fält, till exempel en militär situation av trupprörelser, missiler eller flygplan. Den kom därefter att användas för att beskriva teknologiers, handlingars, och besluts utveckling över tid och rum – därav dess betydelse som meta-teknik för planering. Det fanns dock ett antal olika och ofta motstridiga skolbildningar inom operationsanalysen, som skilde sig exempelvis i betoning på rörelser inom ett determinerat tekniskt system eller ett mänskligt besluts-spektrum. Operationsanalysen hade också en tydlig status som kallakriget-teknik, och användes både av liberala strateger i USA och Storbritannien, och som ett komplement till den sovjetiska långtidsplaneringen. Om detta vet vi idag en del, och det väcker frågan hur operationsanalysen användes och utformades i länder utanför det kalla krigets direkta intressesfär. Fanns det, liksom i det närbesläktade området framtidsstudier, en särskild svensk position av neutralitet, objektivitet och självbestämmande? Här verkar det i Bergelins studie tvärtom som så att FOA P:s arbete skriver in sig direkt i ett de facto västerländskt försvarssamarbete kring vissa vapengrenar och vapenteologier. Uppenbart är att den svenska försvarsplaneringen trots neutraliteten följer den amerikanska militära planeringen och att FOA P är den svenska delen av ett västeuropeiskt och transatlantiskt försvarssamarbete. Denna poäng görs förtjänstfullt i avhandlingen – men hur och inom ramen för vilka förutsättningar och gränser detta skedde kunde Bergelin ha gjort avsevärt mer för att visa. Vilken roll spelade exempelvis den inhemska svenska försvarsindustrin? Fanns det en svensk så kallad kalla krigsvetenskap på det sätt som amerikanska historiker idag talar om *Cold War science*? Vilka vapenteologier och industrier handlade det om – och hur såg relationerna till det politiska landskapet och policyprocesser ut?

Ett antal intressanta men till viss del obesvarade frågor i avhandlingen rör

exempelvis hur avsaknaden av direkt krigserfarenhet i Sverige påverkade så kallade "syntetiska" scenariemetoder, men också hur dessa togs emot i ett omgivande svenskt samhälle. Syntetiska framskrivningar som operationsanalys, tekniska framskrivningar, eller föreställda scenarier utvecklades i USA som ett svar på problemet att man efter atombomben inte kunde föra försvarsstrategiska experiment utan måste övergå till simuleringar. Man kunde inte pröva sig fram med en atombomb, och atombomben var, som den amerikanske historikern Michael Gordin menat, en mycket kunskapsintensiv produkt. Den var ett resultat av en ny slags målriktad forskning producerad i ett nätverk av politiska beslutsfattare, militära operatörer, finansärer och industriella företag. Den bestod också av ett komplex av simulationer och modeller burna av ny dator teknik, matematiska beräkningar och prediktionsteknologier som Delfi, *One person, two person*, eller *three person games*, stokastisk analys, Monte Carlo analys etc. Dessa teknologier är ganska okända och också svåra att förstå, de befann sig i gränslandet mellan matematik och statistik och andra vetenskaper som ekonomi eller ballistik. Inom detta fält skedde under 1950- och 1960-talen en enorm metodutveckling och det är svårt att begripa teknikerna i detalj, liksom hur de egentligen användes och av vem. FOA Ps amerikanska motsvarighet var RAND som fram till slutet på 1960-talet var ett slags slutet rum, där dessa tekniker kännetecknades av en slags isolering från det amerikanska samhället inom ramen för det som efter 1960 kom att beskrivas kritiskt som det "försvarsindustriella komplexet". På RAND arbetade matematiker, ballistiker och fysiker varav många hade arbetat med Manhattanprojektet men som efter 1946 istället utvecklade nya former av långsiktig planering gällande nya vapensystem som exempelvis kärnvapenbestyckade robotar. I den amerikanska forskningen kring RAND har det framhållits att vad som först var reflektioner kring försvarsstrategi med tiden överfördes till nya samhällsvetenskapliga perspektiv på beslutsteori och rationella val. Men i USA kom den militära planeringen, som bland annat mobiliserats i Vietnam-kriget, att under 1967 och 1968 hamna i akut legitimitetskris. Hur förhöll sig då FOA Ps verksamhet till det omgivande svenska samhället? Ville man att FOA Ps verksamhet skulle vara hemlig, eller tvärtom öppen?

Ett intressant resultat i avhandlingen här är att den visar hur de strategiska dokument som togs fram, exempelvis vid amerikanska RAND, inte alls var topphemliga utan faktiskt cirkulerade i ett globalt rum (de kan hittas även i Moskva). Man kan fundera över varför. Var det kanske så att man från amerikansk sida uppfattade dem som en del i en socialiserings- eller läroprocess, en slags värdespridning kring försvar och strategi? Begreppet kunskaps-cirkulation räcker inte tillräckligt långt för att besvara denna fråga i avhandlingen, som inte heller fäster betydelse vid att det uppenbart finns

andra avsändare än amerikanska, inte minst brittiska, av operationsanalytiska texter och tekniker. Här finns också ett metodiskt problem som är att Bergelin egentligen inte kartlägger den cirkulation som uppenbarligen finns i materialet utan enbart ser till amerikanskt inflytande. Om denna de facto dominerade så hade detta kunnat understrykas genom ett resonemang kring varför och hur andra möjliga samarbeten hamnade i bakgrunden.

Det andra skifte som behandlas i avhandlingen handlar om hur en ny grupp av experter ersatte vad som tidigare främst varit militär personal. Dessa experter beskriver Bergelin med den amerikanska termen *whiz kids* (hämtad från militärhistorikern Fred Kaplans bok, *Wizards of Armageddon*) eller på svenska som reformteknokrater. De skulle hantera en rad problem som inte enskilt var militära; det handlade exempelvis om en rad möjliga konfliktscenarier, om prognoser över framtidens militära teknik, om budgetering och ekonomisk styrning. Så småningom kommer alltså denna expertkunskap att ta sig vidare in i den ekonomiska och sociala långtidsplaneringen, vilket är ett i allra högsta grad intressant och relevant historiskt problem. Men man undrar om de svenska reformteknokraterna liknade den grupp som av amerikanska historiker också betecknats som *defence intellectuals* eller *Cold warriors*. Hade de en ideologi? Vad hade de för bakgrund? Var FOA en miljö som fostrade en viss syn på krig, på krigets konst, på framtidens svenska samhälle?

Man kan förstå att materialet satt begränsningar här och som sagt finns värdefulla empiriska resultat i kartläggningen av de som arbetade på FOA P, men dessa frågor kvarstår. Det är inte heller i avhandlingen helt tydligt på vilket sätt dessa reformteknokrater bröt med äldre militärvetenskapliga traditioner – förutom att Bergelin tydligt pekar på en rad i sig intressanta och viktiga konflikter med delar av försvaret, särskilt när det under 1950-talet handlade om att prioritera mellan luft-, land- och vattenburna försvarsgrenar. Som läsare undrar man faktiskt här vilka industri-intressen som var inblandade, liksom hur svenska beslut påverkades av den uppenbara proximiteten till västmakter.

Den största bristen i Bergelins avhandling är en brist på contextualisering och eventuellt också en försiktighet i relation till samtidskontexten. Detta gör att Bergelin aldrig tydligt kommenterar det som mellan raderna verkar ske på FOA. Man kan påminna om att Sverige omedelbart efter andra världskriget ses av NATO-allierade som lite suspekt, vi hade varit neutrala under andra världskriget och efter 1945 var denna neutralitet ett varumärkesproblem samtidigt som Sveriges geopolitiska situation förändrades. Samtidigt var svensk militär viktig – högutbildad och teknologiskt sofistikerad, och svensk industri världsledande. Vi arbetade under femtiotalet på att bli en kärnva-penmakt. Hela den amerikanska kärnva-penstrategin byggde på att

dra upp tydliga linjer mellan vänskapliga och fientliga kärnvapenstater och här var Sverige tydligt en slags rand-stat som dock blev direkt inkluderad i väsentliga kunskapsstrategiska samarbeten.

Bergelin använder sig av den norskamerikanska historikern Arne Westads benämning, *global Cold War*, för att beskriva kulturer och mentaliteter som inte var direkt indragna i stormaktskonfrontationen men ändå utvecklade exempelvis kunskapsregimer eller politisk-militära system eller ideologier, som präglades av det kalla kriget och ett behov av att positionera sig till denna stormaktskonfrontation, om än i periferin. Det hade varit värdefullt med en mer djupgående reflektion kring detta. Man undrar varför avhandlingen inte tydligare beskriver hur den svenska idén om att neutralitet kräver ett högt teknologiskt sofistikerat försvar växte fram och på vems initiativ. Här har avhandlingen ibland svårt att skilja väsentligheter från mindre väsentliga saker – exempelvis betonas att den flamboyante atomstrategen Herman Kahn reste till Sverige, men den vetenskapligt mer legitime och historiskt intressante Albert Wohlstetter (arkitekten bakom det så kallade second strike teoremet), kommenteras i mindre utsträckning vilket gör dessa aktörers närvaro i materialet anekdotisk istället för betydelsebärande.

Avhandlingens fyra empiriska kapitel är bitvis svårlästa på grund av otydlig kontext och problemformulering. I kapitel tre behandlas tillkomsten av det som blir FOA under perioden 1941–1954 och här beskrivs hur svensk försvarspolitik står inför nya problem som på olika sätt måste mötas med nya former av planering. Det handlar om nya vapensystem och om relationer mellan industri, forskning, och politik. I kapitel fyra argumenteras för att importen av operationsanalys blir ett sätt att hantera dessa relationer – genom strategisk import från USA, Kanada och Storbritannien. I kapitel fem får vi veta mycket om hur operationsanalysen sedan utvecklades på FOA, och hur det snart blev konflikter mellan olika delar av försvaret i relation till vad som beskrivs som ett brott med traditionell militärplanering. I kapitel sex beskrivs hur FPE systemet, som egentligen aldrig får en riktig kontur, ledde över i den så kallade programbudgeteringen som innehöll element som alternativplanering och systemanalys.

Neutralitetspolitiken var en politiskt helig princip – men i planeringens gråa vardag rådde andra principer. Ska man läsa avhandlingen så? Tyvärr har avhandlingens empirinärhet skett på bekostnad av större frågeställningar och kanske till och med viss spekulation kring slutsatser. En viktig brist är avsaknaden av den kontext som hade underlättat det analysarbete som Bergelin lagt grunden till. Bergelin har dock gjort en betydande pionjärinsats genom det omfattande empiriska arbete som ligger bakom avhandlingen.